

CLASS - 5

Nagaland Heritage Studies

PHOM

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE

Nagaland Heritage Studies

CLASS - 5

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and **STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE**

NAGALAND HERITAGE STUDIES | CLASS 5 - PHOM

Copyright © SCERT & SCNL, DSE 2018

Third Edition 2023

Illustrator: Imtinungsang Longchar

FOREWORD

The Nagaland Heritage Studies (NHS) is a series of 18 officially recognized Nagaland languages from classes 1 up to 8. These books aim to teach the Nagaland Languages using local culture and heritage as its content base and also promote cultural richness of every tribe and community. The introduction of the Nagaland Heritage Studies in the State's schools from 2018 was in consonance with the guidelines of the National Curriculum Framework (NCF) 2005. The Nagaland Heritage Studies textbooks revised edition covers the learning needs of the students which have added meaningful illustrations. The NHS textbooks are evolving to better language learning of Mother Tongue which is the core basis of one's identity, history and culture.

The State Council of Educational Research and Training & SCNL would like to express gratitude to Professor D. Koulie for his contributions.

We would also like to acknowledge the Department of Arts and Culture, DIPR, all Literature Boards, Tribal Hohos, and the individuals concerned for their contributions towards the development of Nagaland Heritage Studies Textbooks.

The Council & SCNL also wishes to extend its gratitude to Smt. Kevileno Angami, Commissioner & Secretary, Government of Nagaland, SCERT and School Education for sharing valuable suggestions towards improving/updating of Nagaland Heritage Studies textbooks.

Lastly, appreciation goes to SCERT and SCNL team members who have worked hard in completing the NHS textbooks revision on time.

Dated: Kohima the 7th of November 2022.

THAVASEELAN K
Principal Director (IAS)
School Education, Nagaland, Kohima

N.CHUMCHANBENI KIKON
Director,
SCERT, Nagaland, Kohima

SHEEHONGSHAH

India Sorkar hommei nyiübüh shah meeishi lekkei nyingei nyuhen medkü kaüpjän nyupü kü shenshi Nagaland sorkar-i yao hangkovih yah-ei jen maanpü kahmüg vailangmao shahlhem longi nyupü kahmüg kü Hashih beü-i laophü lei nyiübüh shah mhanhen ahshiüng shongnyiü shei teihtü Education Department hommei school lei iehen laaitap ngaihen shing SCERT ami mongshang longpü kotü “NAGALAND HERITAGE STUD-IES” shei mentü daoshu dhü dükpülei Naga amei vanglem dükhiliüng Mohitap, Yimpila, Bü-oo chongei leiyei yemmei dükpü, laaitapmü ngaiyei iehen, haa hommei mahdaihen nyupü yiangei tuhpü kei chongkahan.

Pünyiüvaishi, jen Phom ami laophülei nyiübüh shah ne-mhan, meheyao lekpü neshiü vangbung longi nyu-ei dainyüke. Shah-ang ngaipü laaitap hapalei nyiangkuk jaa (new spelling pattern) Phom Laaiyuong Dükliüng Ghong hommei liünpü Spelling hapa Phom People Council-i mongei yahpü kü lahbhentü jennei hapa ielhem laaitap ngaiynyüpa. Kandok shah kü epükei nedükpü phiyü pheidaipü üng meibüpa, shah-ang jenni mehe dükkei dainya haa dao-aong leiyei dükshah.

Denjaa kü nyinghen mhanhen longi nyujao, mechem-ao laophülei Nyiübüh shah kü neken-i, haa deyakphong, shejao nyiangpü iepü kü longi mongshuohtuh. Hapa-i mon niüng üpa ang ha mih-i nyinghen. Menyih thahshi hakeipü laai dhü neshiü hadü hangkovihvaishi nedük, hanangkü lhem longi peihtük, betük aamtük ha mechemmao nyokkei neleika-hen.

Tohpülei hashidhü amphongi laophü nyiübüh shah mechem mhanhen-shang niüng yongpü lashopshing dongvongpü vaikahen hadü mih-i niüng üpa ha nyinghen. Hapa laai iepü ambeü Kahvangi moihimante.

(T. IMDONG PHOM)
Chairman
Phom Literature Board

Goshi Nyupü

Fah

1.	Mükkei etü Nagaland ei nyupü jalti dhü-i jummei men dangpa - I	1
2.	Ngelei Nagaland	6
3.	Nagaland kü nyupü moo dhü - I	9
4.	Mükkei etü Nagaland ei nyupü jalti dhü-i jummei men dangpa - II	16
5.	Nyahlahng hadü nyiammet (Naga amei yimpila)	21
6.	Nagaland kü nyupü moo dhü - II	25
7.	Mükkei etü Nagaland ei nyupü jalti dhü-i jummei men dangpa - III	30
8.	Nagaland kü nyupü moo dhü - III	36
9.	Noknyiü dao kü hean yahpü- Naga amei daovang vanglem	42
10.	Naga amei büyem vanglem kü ngaapüjaapü-Phom	47

IELHEM - 1

Mükkei etü Nagaland ei nyupü jatli dhü-i jummei men dangpa - I

Nyinghen Müghung:

1. Naga jatli men hadü chongpahng pü shing laolao nyingtuh.
2. Naga amei büyem vanglem jong nyingtuh.
3. Ielhem jieüshi kammei ietuh.
4. Nyiangeni hadü Ju-i nyuhpü vanglem dhü kü nyingeni hadü mününg khetuh.
5. Nyiangkuk ngeü jaa dhü mhantuh.
6. Laophü lei nevai-i mih-ei jat kü meeipü jong nyingtuh.

Niüngi mechemao deih-ei dangla Nagas aüm jatli laolao haanei nyupü? Hapa yü jummei shah hadü büyem vanglem lekkei laolao nyupü nang kü. Naga jatli jum chongpahng pü men, deiaei yangshen jum nyupü shinghiphei laolao baong haanei nyingaokshi nyüke.

1. Phom

Jen Phom am-ü kahshangei nyupü jat-hi-li hadü müg vei meeipü chingshu dhü shonnei nyunyeih. Yingnyiü hadü kahshang dhü kü Phoum-i düngei vaishi jümshi nyupü kahmüg moidoi. Phom labpüyü ‘Phoum’(Cloud)shei epü kü nyükpeih. Bühübüaüm lem nyi küpü shah-ang nyupü shingei peipeih. Ghong hük “Ying” küpü ghong hük “Long” küpü haa nyi sheptü Yinghilong shennyiak shei jen Phom aüm kü enyeih.

2. Lotha

Lebü Naga jatli dhü kei, Lothas am hiünglempüyü jum Manchuria China leipü daiyei Khezhakenoma chingei pei. Khezhakenoma lei shennyiak dhü longi dapü nang kü jum lebü shing yemmei apsha phi lemmei lü dai peih. Jum daishing kü yungyen dhü peih-ei mih sheelei lü dai. Lebü shennyiak dhü-i mongshangei jum yemteke. Jummi shahnyok lei püyü “Latha” labpü “Tailu lei lü daitih.” Hapa Latha shahmüg yah-ei LOTHA shei men pü shennyiak ghong keyü lü dai pü shennnyiak nevaijü shehungei lü dai pü shei epeih.

Lotha shei men pü kü shao lebü shahlhem mao nyüke, Christian vanglem mangpei-i Jummi chongsheppe lhem longi kü

jakkei moilha shuoh-ei khüm haümteke, Jummi nyük hah pü Lotha ta loa eroe jipo, labpü shennyiak ü ami jakpü moilha lannei longi shuoh, haa am jat hih shei nyük pü Lotha, shao British Political Officer, J.P Mills lei laai kü nyaingei nyupüyü Lhota Naga shei nyüke shomshiang Lotha shei yei yapeih.

3. Konyak

Thaongshaa vüappü hommei mon laophü lei jatli nanglak lei heanhük kei ha Konyak i dük haümteke. Jumphongi Ngei yü Naga (Na) labpü Thaong (Ga) labpü woushaa. Hashih mepü Thaong vüappü vanglem hayü jummei jat vanglem vaishi nyüke. Konyak ami jummu Kah-haa shei yao nyük nyeih labpü Kahshang shennyiak, Thaong vüappü, hüh kaokpü shennyiak eeshing kü konyak am shei

nyingnyüke. Shao Konyak shei epü kü shahlhem nyi enyeih. Hük kü Konyak shei epü shah kü nyi lei diünglang-ü hapa kei **KHAO** (hair) **NYAK** (black) mehe nangkü jummei shu nyiak shi nyüpeih shei epü nyüke. Shao lebü hük kü “Kong-nyak” labpü Shonglem hüh kaokpü am shei epü nyüke. Konyak shei nyük püyü British ami jummei ju kü vampü ngeü kei yahpeih shei yao enyeih.

4. Kuki

Kuki jat Nagaland ei pei püyü “**Khul**” shei epü. Hapa shing-ü Central China lei nyüpeih. Khul labpüyü (“Cave or underground”) Kahshaa leipü pei püja. Burmese ami jum kü **Chin** shei nyükteke, hadü Chittagong kahshangei nyupü Bengalis ami jum kü **Kookies** shei men shuohteke. British ami Kuki shei nyiangei tuhteke hadü ha pheih kü jummi hapa men nowei dainyeih.

5. Sangtam

Mechem British am shongei apsha kahdok Sangtam kahdok kei pei pü shang, Woodthorpe-i jum kü melei pü peipa shei phe. Jummi lei pü “**Sangdang**”. Sangdang labpüyü dñnyiü shang, jum nyupü shem-ü dü dakkei nyu haümteke. Hayü jummei Bùhipa amei men khih. Shejao British officer-i jummei men Sangtam shei nyiangei tuh. Hapa nyih mü pahngei jum kü Sangtam shei nyüknyeih.

Nyangkuk:

1. Düngei – Dük pü iepü leiyei leiyei dük pü/iepü.
2. Shingjaipü – Yüh-hi-ou hepak hepak kü shing jai-yei dainyüke.
3. Hüh kaokpü – Shiy-hai hadü nyiammet yah-ei mih-ei hangshaw kü ow shih pü.
4. Hienteipü – Shahlhem daolem haanei mü pheitei yotei/haanteipü.
5. Bùhibüam – Shongei nyuhampü shemaüm dhü.
6. Shangei – Jen shao mü nyei shi shangei anpü.

Dükhen:

A. Pheepü shah kü lahtuh.

1. Phom shei epü shahlab meheang? Phom am melei pü peipa hapa jong nih-ei nyiangtuh.
2. Lotha shei epü shah melei pü peipa? Hapa labpü meheang?
3. Lotha jat-i laophü kü mükkei etü nyükhampa?
4. Kuki jat melei pü peipa? Hapa shing mellei nyüpa?
5. Bùhibüam-i Sangtam am kü mükkei nyükkei tuhpa. Hapa labpü meheang?
6. Konyak labpü lhem nyi laolao nyupü jong nih-ei nyiangtuh?

B. Jieüteiyei häüptuh:

1. Lotha Labpü Phoum kü epeih.
2. Phom Burmese ami 'Chin' shei enyeih.
3. Sangtam Tailu lei lüdaiteke.
4. Kuki Thaongshaa vüappü hadü huh kaokpü.
5. Konyak Dünyü shangei nyupü shem.

C. Shingkong kü nyiangtuh.

1. British officer _____ ‘Sangtam’ shei nyiangei tuhpeih.
2. Lothas am _____ China lei pü peipeih.
3. Jen Phom am-ü _____ kü nyu pü jat-hi-li hadü müg vei meeipü chingshu dhü shonnei nyunyeih.
4. Konyak shah mü Khao labpüyü _____ hadü Nyak labpüyü _____.
5. Chittagong kahshangei nyupü Bengalis ami Kuki am kü _____ shei nyiükteke.

D. Shuohei nyupü shahlhüng dhü kü jieüpü nevaijü nejieüpü nyiangtuh.

1. Konyak jat vaihen nangkü, nanglak i thaongshaa vüaphen vongpong.
2. ‘YingLong’ shennyiak shei Phom jat aüm kü enyeih.
3. Lotha jat aüm Khezakenoma leipü lebü shing yemmei apsha phi lemmei lü dai peih.
4. Sangtam jat aüm kü British officer, J.P Mills shongpü shennyiak peiyei pongteke.

E. Shahjük jaa mhanpü hommei nyi nyi uoyei phaja-i shahlhüng liüngtuh. Class lei hanteituh.

Diüngei,

Kengpü,

Shangpa laphen

F. Ielhem kü shuohei nyupü kei laophü lei jat jong nevai-i lebü jat niüngi pammei hadü meeipü jong nyiangtuh labpü, hahying, ashakviha, ngaa pü jaa pü etc 70-100 shahmüg yah-ei niüngi lhachei omshi bakkei huaokhen mü nyiangtuh.

IELHEM - 2

Ngelei Nagaland

Nyinghen müghung:

1. Vaanyaaü meeishi lekkei ieyei mhantuh.
2. Vaanyaaü phaja-i nyingtuh, jaüteituh hadü hapa jong ny-
iangtuh.
3. Vaanyaaü kü shettei pheapü kü lahtuh.
4. Nyiangei hadü Ju-i nyuhpü vanglem dhü kü nyingei hadü
mününg khetuh.
5. Nyiangkuk jaa dhü mhantuh hadü shahlhüng kü noteituh.
6. Niüng nyupü shingei pühivoong hadü yemhimak jong ny-
ingtuh.

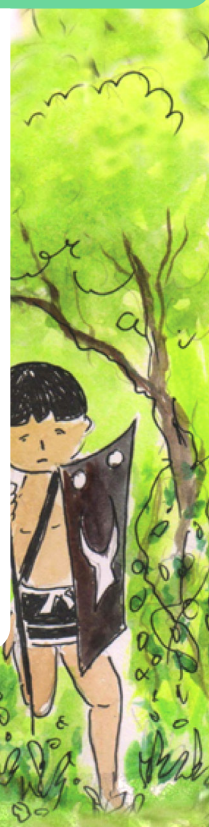

Ngelei Nagaland

Melei pühivoong dhü yü onglanyüü
Hadü yemhimak kü hiüngmeilei nanglak dhü.
Melei kahdoknyüü yü neningpü honhingin dhü
Hadü aokpü dangpüyü den jang laai kü nyüke
Melei kahshang dhü shaoshi.
Hadü vanghe nyingnyoi meeishi.
Hapayü Nagaland, ngelei Nagaland.

Melei pam püyü longpü yungkuk
Hadü yung-ü nenmü.
Melei monglempü shuohtüknya
Hadü monglong püyü kahdoknyüü vom mongei.
Melei vangshu sheypa
Longpü hadü nenyiampü hampa.
Hapayü Nagaland, ngelei Nagaland.

Rükulü Kezo

Nyangkuk.

1. Pühivoong – Chingshu nevaijü shing hük kü dangpü pühi voong.
2. Yemhimak – Chingshu nevaijü shing hük kü dangpü yemhi mak.
3. Neningpü – Lemhük thamapü nevaijü neningpü.
4. Aokpüdangpü – Vehaok kü aokpü dangpü.
5. Monglempü – Shennyiak nevaijü chingshu dhü-i monglemmei nyupü.
6. Monglongpü – Nenyiami nyupü.
7. Hampa – Shennyiak vehaok kü haokkei aokpü dangpü.
8. Nenyiampü – Monglongpü, nenyiammi nyupü.

Dükhen

A. Iehen – Laaivangh hanaü dhüi vaanyaaü ghong mü, nyi nyi hadü lomjai ietuh.

B. Pheepü shah kü lahtuh:

1. Hapa vaanyaaü ‘Ngelei Nagaland’ kü shuoh-ei nyupü pühivoong hadü yemhimak labpü meheang?
2. Vaanyaaü kü nyupü Nagaland jong shongnyiü vaishi nyupü meheang?
3. Vaanyaaü nyiangbü-i “Hadü aokpü dangpüyü den jang laai kü nyüke” hapa labpü meheang?
4. Vaanyaaü kü nenyiampü dhü üpa ang? Hadü niüngi mehekei vaanyaaü nyiangbü-i jum kü haa nyükpeih shei deihnya?
5. “Melei pam püyü longpü yungkok hadü yung-ü nenmü” Hapa shah hommei niüngi mehe nyingpa?

C. Shingkong kü nyiangtuh:

1. Melei pühivoong dhü yü _____ hadü yemhimak kü hiüngmeilei _____ dhü.
2. Melei kahshang-ü _____ hadü vanghe _____ meeishi.
3. Melei monglem püyü _____ hadü monglong püyü _____ vom mongei.
4. Melei _____ sheipa longpü hadü nenyiampü _____.

D. Jenni mükkei etü jennei püühivoong hadü yemhimak yiangei tuhhen? Jenni mepa lhem dükaokhen deihtü lhem 3 nevaijü 4 nyiangtuh.

E. Eyei dükhen:

Class kü ghong chem hantuh. Phangei shuohei nyupü shahjök dhü yahei ghong kü shahlhüng liünghütuh. Ghong kü laaivangh hanaü hük jeyei class lei vang mü iehütuh (class lei hanteituh)

Hinglemaokpü

Monglongpü

Thamapü

Neüpü

F. Daoshu:

Niüngei shingei nyupü püühivoong hadü yemhimak dhü lei lhachei nga thaituh. Niüngei laai kü men nyiangei haadhü khüamtuh.

IELHEM - 3

Nagaland kü NYUPÜ MOO DHÜ - I

Nyinghen mühung:

1. Laophü lei jat moopü hadü labpü jong mhantuh.
2. Lebü jatli moopü hadü mongmeeipü jong nyingtuh.
3. Nyiangkuk jaa, shahjoung haanpü hadü shahlhüng nyingtuh hadü laophü lei shahlhüng kü noteituh.
4. Shahjang dhü nyinghen shingvaishi ielhem meeishi hadü lekkei ietuh.
5. Amei shahmü meeishi nyiangtuh hadü ietuh.
6. Nyiangei hadü Ju-i nyuhpü vanglem dhü kü nyingei hadü mününg khetuh.
7. Jat kammei lei dükhiliüng dhü ietuh hadü nyingnüng khetuh.
8. Mongmeeipü hadü dükhiliüng meeipü niüngi eepü laophü lei jat moo shao lebü-i moo pü jong nyingtuh.

Nagaland nü moohitap nyeishi nyupü kahmüg shei enyeih. Naga jatli beü laophü lei moo lhem laolao moo nyeih. Moo longi kahliüngpü sheihilii kü shenshi moo nyeih, mehenang kü peihdai pü hepak küpü jen-ü vüangshapü am vaishi nyuhamteke.

Büyem vanglem, phohpü vüampü, chongsheppe kü khümpü moohitap hepak kü hahhiying mongong mongle ngetei jeü-ei yah haümteke.

Aoleang Monyu

Konyak amei hapa Aoleang Monyu longi shongnyiü moo hük. Kah kü sheilii sheiyei taümphei kü Monyiü lien shongpü hatyang kü vang bungie moo nyeih. Hapa moo hepak kü Wangwan laangh omshi nyunyeih. Wangwan labpü voongthang nelükki voongpang sheelei haongpü labpü nyüpeih, Wangwan kü nyükkei moo hepak kü shennyiak dhü kü moihimanshih shei enyeih. Büyem hepak küyü nyih vok thahshi moo thaümppei, halei nyah yebpü, meychüpü, lokpühaa-ipü opü hoopü hadü hahhiying lhem longi hah-ei yingei ngettei jeü-ei moo nyeih.

Metümnyo

Yimkhiung ami hapa moo Monyek lien 8th kü moo nyeih. Hadü jum-mi hiünglem püyü paha dhü kü laangh vok hadü nyiüha dhü kü laangh nga nyunyeih. Hapa moo hepak kü näu jaa dhü kü laangh shuohnyeih. Moo hepak kü phaitao vok

paha näu kü hadü phaitao nga nyiüha näu kü shuohnyeih. Hadü hapa moo hepak kü hahhiying, küphü jaa liüngpü, vepa kü mangtükpü hadü yiük pheeteipü nyunyeih.

Mimkut

Hapa moo Kuki ami Bunglien 17th kü moo nyeih. Mimkut labpü sheiliivang “mim”(mügphidao) kü epü nyüke. Jummi hiünglem püyü sheiliivang kahshakkei laopü. Kuki ami hiünglem

püyü jom kahdok mongei nyupü Mimkut moo hommei Thilha kahmongei pü vanglem mongong huhen nang kü moopü nyüke.

Tokhu Emong

Lotha ami Tokhu Emong Nyaü lien 7th nyih moo nyeih. “Tokhu Emong” labpüyü hahvetnang ngaiyei nyiomeiyei moopü. Lebü moo kei nevai-i Tokhu Emong küyü chingaüm meychü nyah yab, pheileih vuongjeih, yendai ouhampü moo hepak kü nenyuhen. Moo hepak kü üpa yao ching küpü nedaihen. Phai dhindho küphü hadü shemaüm kü shuohnyeih. Ha hommei peihdaipü mongmang mongyim peyeitüktü shenteipü jaa liüngnyeih. Hadü pang sheelei aw jaktü mongchempü hahying hahnyeih.

Sekrenyi

Angami ami Sekrenyi moo Liilien 25th nyih moo nyeih, hapayü daüpülangpü moo. Hanang kü Sekrenyi moonyih chingshu yungkok daühen, hellei paha dhü-i hanghalak nyeih. Hapa-diüngpüaipü din beü paütüknyeih. Yungkuk lei pü yung shuwei kowei paha dhü-i ümhen ashak kü yung-i hiyei daütüknyeih. Nyiüha dhü-i yao shem daüpu vaishi shem nyiüshem tangkü yiu jeiyei hah-ei yingei mongong mongleyei moo nyeih.

Chega-Gadi

Liangmai ami hapa moo Baang lien 31st kü moo nyeih. Shennyiak dapü sheepü nyuhen shingvaishi oupaong moilha shuoh-ei moo pahng nyeih. Haphei kü chingaüm kah-ei ngeü wong eyei shanyeih. 'Tibai bailo' lab-

pü yemhimak kü kah lei pü lüdaituh shei epü nyüke. Shejoong Chega-Gadi moo yü pünyüü vaishi pheihä dhü jum nyingteipü. Nyiüha dhü-i namnopü hahying haanteiyei hah-ei nyiüha paha jum nyingteihen hepak. Shemaüm thaipü noknyiü mongchempü hah-ei yingei haa hepak kü nyunyeih.

Hapa shahjök hadü labpü mhantuh:

1. Hahvetpü	- Kah küpü hah vettei kolangpü.
2. Yendaipü	- Kung kahdok lei nyih maani shing lüdaipü.
3. Sheipü	- Kah kü sheilii lhem sheipü.
4. Laangh	- Jen mü nyupü laangha.
5. Daülangpü laangh	- Kahvang laangha daülangpü.
6. Moo	- Hahying taümei nyih tettei moopü.
7. Diünpü	- Yembüm kü neaoknethangi nyupü.
8. Lashiüh nemeipü	- Jennei mohiman kaüdaipü.
9. Daülangshemshe	- Yiangnyu chudeih daülangi nyupü.
10. Phohpüvüampü	- Nevaipü ami kahshi kü khumpü vangle.

Dükhen:

A. Ielhem kü nyupü shahjök dhü yammei hapa shahlhüng kü jieüpü labpü shihtuh.

1. Lemhük dükhen nevaijü hannei aüm daülangi tuhpü.
2. Kahdokei sheilii vang sheipü hahommei sheilii longpü, püü sheipü vangle. _____
3. Khonpü nyih hük nevaiju hepak hommei noknyiü dükhiliüng, mohitap hadü hahying ngaiyei mopü nyihted. _____
4. Shahjo hük mü (shennyiak nevaijü daolem) liüngei leihen. _____
5. Laphen meeishi nyupü hadü mophimo phashahshi angei hadü yiangnyu denngoieyi. _____
6. Liünghen nevaijü wongkohshi leihen. _____

B. Jat hadü moo jieüshi häüpteituh:

Jat	Moo
Yimkhiung	Chega-Gadi
Lotha	Sekrenyi
Konyak	Aoleang Monyu
Kuki	Metümnyo
Liangmai	Mimkut
Angami	Tokhu Emong

C. Pheepü shah kü lahtuh:

1. Mepa moo hepak kü shennyiak dhü kü mey kü sha pü, nyah kü sha pü, pheileih pü hadü yendaipü dhü kü khüamnya?
2. Aoleang Monyu mehekei moonya? Voong labpü mehe-ang?
3. Naü jaa shing Metümnyo moo mehekei shongnyiü ang?
4. Sekrenyi moo hepak kü Angami ami mehekei laophü nyingi daüpülangpü nyunya?
5. Ü-aüm Naga jat lei moo kü pheiha dhü shing lannei shuohpü nyunya. Hadü moo hepak kü mükkei nyiüha paha hük-hi-hük nyingteinya?
6. Kuki ami Mimkut moo mehenang kü moonya?
7. Naga jat vok kei moo vanglem kü hükkei nopü vanglem nyi nyiangtuh?

D. Shuohei nyupü moo kü jieü�ü nyih dhü shihtuh.

Moo men	Mechem moo nya?
Metümnyo	
Mimkut	
Aoleang Monyu	
Tohku Emong	
Chega Gadi	
Sekrenyi	

E. Jieü�ü shah kü veikok shihtuh:

1. Kuki am jummi hiünglempü jum nyupüyü

(a) Phaü-ei (b) Kahshangei (c) Kahmongei (d) Yungkongei.

2. Mepa moo kü hahvet kammei nyiomeipa?

(a) Sekrenyi (b) Tokhu Emong (c) Aoleang Monyu (d) Metümnyo

3. Sekrenyi moo hepak kü phohpüvüampü hanghalak püyü?

(a) Hatvet kammei i büm daüpü.

(b) Mang laangha kaütükhen nangkü.

(c) Loaphü lashiüh nemeipü nevaijü diüngpüaipü küpü yianghen-shing daüpülangpü.

(d) Wangwan daülangpü laang nyükpü.

4. Phai tao nga nevaijü vok shuohpü mepa moo hepak kü nyun-ya?

- (a) Metümnyo
- (b) Tokhu- Emong
- (c) Aoleang Monyu
- (d) Sekrenyi

5. Tokhu Emong moo kü phai dhindho yü?

- (a) Küphü hadü shemaüm akü wongkoh-ei nyuhen hadü peihdaipü mongmang mongyim betükpü.
- (b) Yen kü mon dhüm shuohtuh.
- (c) Naü jaa dhü kü laangh shuohpü.
- (d) Thilha laangh hommei büpa mongong hüpü.

6. ‘Tibai Bailo’ shei vaüpyü?

- (a) Kah-ei nenyu-i shennyiak dhü kü lüdaith shei ngeü khüa shuohpü.
- (b) Chega-Gadi moo chongpahng shing ching leinlienpü.
- (c) Paha nyiüha pamteipü nying hüpü.
- (d) Kah-ei nyupü yemhimak kü ngeü khüam shuohpü.

F. Shuohei nyupü shahlüng etü jieüpyü shahjök yammei shihtuh.

- 1. Sheilii vang kahshakkei laopü kü moopü. _____
- 2. Daüpyülangpü moo. _____
- 3. Sheilii sheiyei täümpü kü moopü. _____
- 4. Shennyiak dapü shepü nyuhen shingvaishi moo pahngpü.

G. Deihü hadü lahtuh:

Nyi nevaijü ghong mü uotü pheepü shah kü jaüteituh.

- a) Niüng kü haadhü moo hük kü nyük jü ielhem dhü ietuh niüngi mepa ehen hadü mehe nangkü?
- b) Meyangpü Naga ami phohpüvüampü chongkahvang kü moilha shuohpü longi nyuhaünteke haa mehe nangkü?

IELHEM - 4

Mükkei etü Nagaland ei nyupü jatli dhü-i jummei men dangpa - II

Nyinghen müghung:

1. Naga jatli men hadü chongpahngpü shing laolao nyingtuh.
2. Naga amei büyem vanglem jong nyingtuh.
3. Ielhem jieüshi kammei ietuh.
4. Nyiangei hadü Ju-i nyuhpü vanglem dhü kü nyingei hadü mününg khetuh.
5. Nyiangkuk ngeü jaa dhü mhantuh.
6. Laophülei nevai-i mih-ei jat kü nyupü dükhiliüng meeipü jong mhantuh.

6. Yimkhiung

Hepak hük kü cheihinaü nyi nyuteke, bung luangi jum yannei nyu. Nyih longi jum mongshangei hük-hi-hük yemmei nyuteke. Shejao nyih hük jummi yempü aokpüdang hadü mongongshi pongtei. Longi mongongpa-i jum-i ching hük ag hadü hapa ching kü **Yimkhiung Awün** shei menteke. Hapa shahyeih(prefix) **Yimkhiung** labpüyü 'Yemtuh hadü Ngoituh' hadü pheishen(suffix) **Awün** labpüyü 'chang (old)'. Hapa shahjök nyi labpüyü, "Shing chang nevaijü hiüngshangpü shing melei cheihinaü hük-hi-hük pongteipa ha shing kü epü nyüke." Shokali laai kü Yimchunger shei nyiangei nyüke shejao hiüngmei payü jummei jat men Yimkhiungrü shei nyuhamteke. Shejao shah ang Yimkhiung shei cheiyei nyüpa.

7. Zeliang

Zeliang labpü ghong nyi kü shennei nyük nyüke, hapa yü Zeme hadü Liangmai. Jum shah-ang nyupü Peren District Nagaland state kü nyupü shennyiak dhü. Monyiü lien (April) 1943, kü C.R. Pawsey büpa Naga Hill District lei Deputy Commissioner nyushing kü hapa ghong nyi kü Zeliang Naga jat shei nyükteke. Hapa hommei jummi haa men dangpeih.

8. Angami

Angami am shennyiak longi nyupü ghong jum kü Tenyimia shei nyüknyeih jummei bühibüam Vadi-o nyuteke. Angami shei men püyü lhem laolao leipü peipeih. Poumai ami jum kü Ngami, labpü “Shennyiak meeishi yongpü”. Mao ami yao Ngami shei nyükteke shejao Mao amei shah kü yü “Tenyimia chiam ei nyupü”. Khezha ami jum kü Anga labpü “Kaümmei leipü pampü dangpü shennyiak dhü”. Hüjoong shah-ang nyupü men Angami yü British ami noyei nyuteke hadü shah-ang thahshi ha noyei dainyeih.

9. Chang

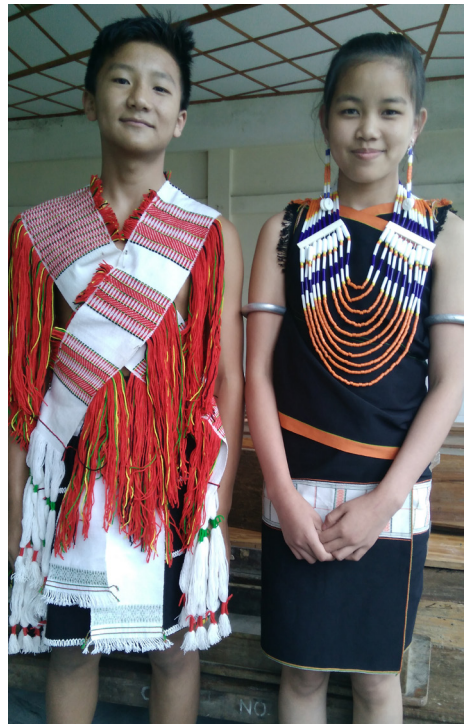
Chang jat-i hiünglempüyü jum
Chongnyu püü longpü leipü peipeih.
Hapayü phüam püü (banyan tree)
nyuteke hadü shing kammei leipa-i
haa püü eenyeih.
Chang shei men pükü lebü shahlhem
mao nyüke. Shahlhem hük-ü
Changennyu shahjük leipü yahpeih
haa labpüyü ‘Shaoshi yongpü’
nevaijü ‘Ngeihhishin shangei’. Shao
lebü shahlhem kü epü nyüke, Chang
shennyiak dhü heaong philei pü
peipeih. Heaong philei pükü
Chaangbou ae shei enyeih, haa
hommei jummi Chang shei nyükteke.

10. Chakhesang

“CHAKHESANG” shahjük yah püyü
chongpahngpü men ghong chem,
leipü yahpeih, **Cha** hayü Chokri, **Khe**
hayü Khezha (Kuzha), hadü **Sang**
hayü Sangtam (shah-ang Pochury).
Hanang kü, Chakhesang ghong
chem. shongnyiü vaishi nyupa-i
vampeih.

Chakhesang jat shennyiak dhü-i
shahlhem haadhü e-aoknyüke
Chokri, Khezha (Kuzha), Poüme,
Sangtam, Sümi hadü Rengma shah.

Nyangkuk:

1. Shahyeih	– Shahjök haanei shahlhüng shelei nyiangpü.
2. Pheishen	– Shahjök haanei shahlhüng tohpülei nyiangpü.
3. Büyem vanglem	– Bū ngaishing.
4. Nyupü am	– Shennyiak vanyang kü nyupü shing hük.
5. Shah longi nyupü	– Shah nyi mü nyeishi e aokpü.
6. Heanmeipü	– Yiangnyu kü hean meeishi nyupü

Dükhen:

A. Pheepü kü lahtuh:

1. Mechem hadü üpa-i Zeme hadü Liangmai kü Zeliang Naga jat shei nyükpa?
2. Yimkhiung Awün lei labpü meheang? Mükkei etü hapa pahngpa?
3. Angami amei bühübüam ei men üpa ang?
4. ‘Chakhesang’shahjök chongpahngpü hadü jummi shah epü jong jaüteituh?
5. Chang shennyiak dhü chongpahngpü lhem laolao kü hiünglemmei nyuhamteke, haa jong nih-ei jaüteituh?

B. Shingkong kü nyiangtuh:

1. Chang aüm chongpahngei vampü püü men _____.
2. Chakhesang jat aüm shongnyiü vaishi nyupü ghong _____ lei pü vampeih.
3. Zeliang men ghong nyi sheppei vampeih hayü _____ hadü _____.
4. Poumai ami Angami am kü _____ labpü _____.
5. Yimkhiung jat amei men _____ shei nyuhamteke.

C. Shahlhüng kü jieüshi häüpteituh.

A	B
1. Yimkhiung	Peren district
2. Zeliang	‘Shaoshi yongpü’ nevaijü ‘Ngeih hishin shangei’
3. Angami	Shah longi nyupü ghong
4. Chang	Yimkhiung Awün
5. Chakhesang	‘Kaümmei leipü pampü dangpü shennyiak dhü’

D. Ielhem kü nyupü shahjük hük yemmei shuohei nyupü shahlhüng dhü kü shihtuh.

1. Nyipapü shennyiak dhü chemi thaihühen. _____
2. Longi shaoshi shinpü shennyiak hadü daohinang. _____
3. Chongpahng hi nüng nyupü. _____
4. Deihpü müghong kü shenshi nihei khoyei iepü. _____

E. Nyuhbü i shahjük dhü vangmü ekahen. Niüngi tanpü shahjük kü doituh.

Aokpüdangpü
Lem hupü
Hayaoha
Mongmeeipü

Jemkü
Jaa ngaipü
Shahang
Laolao

Dhaomü
Dangpü
Dhindho
Shuongnyiü

F. Dow mongei shuohei nyupü jatli men dhü yamtuh

Chakhesang

Chang

Zeliang

Yimkhiung

Angami

Z	E	L	I	A	N	G	R	Y
X	R	T	C	Y	J	L	B	Q
C	B	D	H	X	A	Z	E	U
E	O	Q	A	B	S	R	Q	I
Y	I	M	K	H	I	U	N	G
W	I	T	H	E	I	U	N	C
I	X	U	E	D	X	R	D	H
K	Z	X	S	X	V	F	D	A
A	N	G	A	M	I	A	Q	N
P	S	S	N	G	V	R	S	G
R	T	O	G	X	S	J	H	I

G. Ielhem kü shuohei nyupü kei laophü lei jat jong nevai-i lepü jat niüngi pammei hadü meeipü jong nyiangtuh labpü, hahying, ashakviha, ngaapüjaapü etc 70-100 shahmüg yah-ei, niüngi lhachei omshi bakkei huaokhen mü nyiangtuh.

IELHEM - 5

Nyiahlahng hadü Nyiammet (Naga amei Yimpila)

Nyinghen müghung:

1. Ielhem jieüşhi kamei ietuh.
2. Nyiangkuk ngeü jaa dhü mhantuh hadü shahlhüng kü noteituh.
3. Ghongi hean yah-ei iepü hadü danpü nyinghen.
4. Nyiangei hadü shahmü nyuhpü vanglem dhü nyingtuh.
5. Yimpila kü shettei pheepü kü lahtuh.
6. Naga amei yimpila nyingtuh.
7. Ju-i epü meeishi mhantuh.

Müvang shongvang hepak hük kü küphü meeipü nyi nyuteke, Nyiahlahng hadü Nyiammet. Nyih hük jitji-i mang laangha wongkoh pü TEMI shüümhen deihteke. Jitji lemmei nyushing kü lebü küphü dhü pongteke. Jumphong ü mohoh ih(cow dung) püü shaüm(log) hadü vihao(soyabean) nyuteke. Jum chemphen-ni-yao Temi mang laangha shüümhen kü sheüh-ei omhen taümteke. Jum küphü nga Temi lei shemmei yianiüng peishing kü mang laangha Temi shemmei nüshiü-i jongjateke. Hanang kü jumphong shemnuk laolao lei chowei nyuteke.

Nyiammet lüüngei choteke hadü nyiahlahng ao ha yopaihlei yong. Vihao awdaüppei choteke. Püü shaüm shaden dokkei cho hadü Mohoh ih shaden nammei cho. Nyakji ngoishing kü Temi leeiteke shüangmüang kü lüüng yemmei heihteke, Bupa mechem lüüngei yangpüshang nyiammet-i hümteke, Temi vaütü lebpei yangshing kü

Nyiahlahng lüüing nammei nyupa-i sheiteke. Shiyü Temi longi diüingei nyuteke. Būpai shüangmüang kü mūgki ne-e-i mehe lhemmi ketpa shei awdaūppei awjak nūng heih-ei awjak shing kü Vihao vang phao-wei Temi lei mūg kü sheütü mūgki ne-e-i leidai. Temi mokkei shaden lemmei heih pū mohoh ih kü kükkei dow. Būpa dow-hi-nūng shaden dokkei pū pūū shaūm vū-ei pengteke.

Hapa yū Temi shingvaishi tohpū shiū pū khih, būpa-i mūkkei etao shiyü hanghi neshuoh aokhen. Temi dipū hommei jenni nying pūyü küphū dhū ang mongchem jūma mangpū veepa nevaijū yangnyu kü pongpū mongshang beū aokhen.

Nyangkuk:

1. Yabpū	– Yabpei tuhpū.
2. Hepak meei	– Daolem dūkhen shingvaishi hepak meei dangpū.
3. Sheilem	– Lem hūk kü daipū.
4. Hūmpū	– Nyiammet-i hūmpū.
5. Mongchempū	– Ghong beū hūk mü thaipū.
6. Sheipū	– Longhiyaak, nyiah-i sheipū hommei nganga-i diūngpū.
7. Phaopū	– Mangei aūbpū.
8. Pengtūkpū	– Daolem vū-ei hangei mangtūkpū.

Dükhen:

A. Pheepü shah kü lahtuh:

1. Nyiammet hadü Nyiahlahng nyih hük mehe dükhen taümpa?
2. Nyiammet hadü Nyiahlahng mü omhen üpa küphü chem peipa? Jummi mehe düknüng taümpa?
3. Shüümhen dhü melei chopa?
4. Temi shemmei ngoishing kü mehe dükpa?
5. Temi kü awdaüppei mehe vaipa lekkei nyiangtuh?
6. Niüngi Nyiammet hadü Nyiahlahngi küphü leipü sheühpü neyah-i Temi kü shüümhen hadü aokpü danghen shei dei-h-ei dangla? Niüngi nyingpü nyiangtuh.
7. Hapa yimpila “Nyiahlahng hadü Nyiammet” hommei niüngi mehe nyingaokpa?

B. Niüngi chemmao küphü leipü sheühpü yah-ei niüngei daoshu kü aokpü dangla? Laaiphong hük nyiangtuh.

C. Shingkong kü nyiangtuh:

1. Nyiammet hadü Nyiahlahng _____ nyuteke.
2. Temi yü _____ nyuteke.
3. Nyih hük Nyiammet hadü Nyiahlahng-i _____ kü shüümhen shei taüm.
4. Temi aw jak nüng heihshing kü, _____ phaowei Temi lei müg kü sheüteke.
5. Küphü dhü ang mongchem jüma mangpü _____ neüaokhen.

D. Jieüteiyei häuptuh:

A		B
1. Vihao	-	a) Hümpü
2. Püü shaüm	-	b) Kükpü
3. Nyiah lahng	-	c) Phaopü
4. Mohoh ih	-	d) Sheiteke
5. Nyiammet	-	e) Pengpü

E. Daoshu:

Niüngi ghong kü yimpila hük yahei class lei hapa büshah ietuh.
Nyinghen shah:

- Nyuhbü-i laaivangh hanaü dhü jum nyupü shem bhang yien jieüteiyei ghong liünghen hadü class pheei kü yimpila jong meeishi lekkei eteihen.
- Hapa nyih pheei class lei haa yimpila jong ju-i laaiphong haanei dangkao iehütuh.
- Mechem yimpila iehen shang nyuhbü-i laaivangh hanaü dhüi dükhen vanglem shuohhen.
 1. Yimpila kü chongpahngpü, chiam hadü tohpü nyuhen.
 2. Yimpila iehen hepak kü laaivangh hanaü i küphü dhü kü veishi iehen.
 3. Mechem iehen shang jum ahshi neaülaü i hadü lak i nengaahen vongpong.
 4. Jummi ahshi shiülangi nevaijü yuong mü neiehen.
 5. Jummi ahshi vang mü nevaijü yeümü neiehen.

F. Dükhen:

Phangei nyupü yü 'Shahmüg'. Laaivangh hanaü dhü nyi nyi uotü küphü kü pheelen 'Shahmüg' jetuh.

HAHYING	NGAAPÜ JAAPÜ	KÜPHÜ
1) Niüngi lümpü hahying mehe ang?	1) Niüngi lümpü ngaapü lem mehe ang?	1) Niüngei meeipü küphü üpa ang?
2) Niüngi mehekei lümn-ya?	2) Niüngi üpa mü ngaahünya?	2) Niüngi meshükpa niüngei meeipü küphü kü thümnnya?
3) Niüngi mechem hah-nya?	3) Niüngi mükkei ngaa-nya?	3) Niüngei küphü mellei nyunya?
4) Niüngi meshükpa hahnya?	4) Niüng kü üpai ngaa-hen nyuhpa?	4) Niüng kü niüngei küphü-i mükkei sheühnya?
ANGPÜ NYIH	VANGPAAN	YEM
1) Niüng angpü nyih mechem ang?	1) Niüngi lümpü vang-paan mepa ang?	1) Niüngi pampü yem mepa ang?
2) Niüngi mükkei moo-nya?	2) Niüngi mehekei lümn-ya?	2) Niüngi mehekei pam-nya?
3) Niüngei angpü nyih kü niüngi mehe daolem yahhünya?	3) Hapa vangpaan kü niüngi mehe düknya?	3) Jum mellei nyunya?
4) Niüngei angpü nyih kü niüngi mehe mee-ipü hahying hahhün-ya?	4) Hapa vangpaan kü niüngi mehe ashak thuhnya?	4) Jummi mehe hahn-ya?

IELHEM - 6

Nagaland kü NYUPÜ MOO DHÜ - II

Nyinghen müghung:

1. Niüngei büyem moo nyinghen hadü labpü lekkei nyinghen.
2. Lebü noknyiü lei büyem moo nyinghen hadü vih-ei deihhen.
3. Shahjük jaa shahlhüng jaa nyingei noteihen.
4. Ielhem meeishi lekkei ietuh hadü nyingtuh.
5. Niüngei nyiübüh shah mü ehen hadü nyiangnüng mhanhen.
6. Pheepü hadü kahngpü lempühü jieüşhi düktuh.

Nagaland ü moohitap nyeishi nyupü kahmüg shei enyeih. Naga jatli beü laophü lei moo lhem laolao moo nyeih. Moo longi kahliüngpü sheihilii kü shenshi moo nyeih, mehenang kü peihdai pü hepak küpü jen-ü vüangshapü aüm vaishi nyuhamteke.

Büyem vanglem, phohpü vüampü, Chongsheppe kü khümpü moohitap hepak kü hahhiying mongong mongle ngeteijeü-ei yahhaümteke.

Moatsü

Ao jatli-i Moastü moo moonyü-peih. Sheilii sheiyei taüm phei kü shiyong lien hapta nyibapü kü hapa moo thaüm nyüpeih. Moatsü moo lei shongnyiü müghung-ü sheilii shingvaishi Kahvang kü moihiman yiüpü moo nyüke hadü kahdao taümtü nyiomeipü mongong hepak nyüke. Nyiüha paha beü-i laophü lei büyem ow taümtü Bū Oo lokpü haaipü, ngaapüjaapü hadü hahyingpü nyunyeih.

Mongmong

Sangtam jatli-i
Mongmong
moo moo nyeih
Tangshaüp lien 3
nyih hapa moo moo
nyeih. Mongmong
labpüyü 'düngel
mongchemshi'.

Noknyiü-i hiünglempü beü mü longbüpa 'LIJABA' leipü moihiman
yiü-ei hahvet meeihen hadü dapü sheepü kü nyuhen shing awdüp
kü phaonghaw dung küpü yaongtao chem labpü (Lijaba) kü
khümmei nük hadü nükyiü shuohphei kü mongong mongleyei moo
thaüm nyüpeih. Moo pahngei shem kaümmei lei 'Musuyantep'
phaong chem kü awdapei khümmei moo chongpahng nyeih.

Bushu nevaijü Bishu

Bushu mevaijü Bishu-ü
Kacharis amei beü mü
shongnyiü moo Bunglen
27 kü moo nyüpeih.
Bi labpü phoppü Shu
labpü chingmei yiüpü.
Hahvettei täümphei
kü shan chem vaishi
haantü moo nyeih.
Shongbüpa Busu
jidap, nyibapü Surem
Baino hadü tohpüle

Hangseu Busu. Chingshu peenyiü shaden shüamnyiü kü voong
yah-ei haongtü ow ngetshi shihnyeih hapa kü Phangsla shei
enyüpeih. Hadü hapa shaden hommei shüpheikü Bū oo lok-hi-haipü,
ngaapüjaapü hahyingpü mongong mongle moo thaümnyeih. Hapa
moo hepak kü voong (flute) vüngpü hadü drum kaongpü mooshan
tohpü thahshi nyunyeih.

Mileingi

Zeme jat amei Mileingi moo labpü aw (fire)daulangpü shei enyeih. Kakuk lien 11 kü moonyüpeih.Hapa moo kü aw (fire) shong-nyüü vainyeih. Nethee dhü Pangei voong yah-ei thaiyei aw jakpü moo mangtaüm thahshi aw nemettük-i tuhnyeih. Nyihnyi thahshi nyüüha paha laolao nyunyeih hadü

paha dhü-i veepa kü neüaokhen shingvaishi hampa wong yiüpü Mileingi moo thaüm nyüke. Nyihnyi taüm pheih kü nyüüha paha chemmi moo thaüm nyüpeih.

Monyiü

Phom jat-i monyiü lien pahngpü hapta yang sheilli sheiyei taüm pheih kü Monyiü moo moo nyeih. Büyem monyiü yü hayaoha hük nyüke. Monyiü hepak kü cheihinaü paha dhü-i nyiahinaü

nyüüha dhü kü dhüm shuah-ei pampü huwei moopü nyüke. Hapa hepak kü paha dhü-i nyiahinaü dhü kü nük yü hadü hahying taümmei dhindho shuahnyeih, hadü noknyiü ghong thaiyei Bü-oo lokkei haiyei mongongshi moo thaüm nyeih.

Haadhü shahjük hadü labpü nyingtuh:

1. Yiükyah pheepü - Yiük phe nüng daopongpü.
2. Moopü - Moo moopü.
3. Cheiteipü - Mih mü lemhük jeiteipü.
4. Dhindhö - Mongmei laklei lem shouhpü.
5. Daüpü - Ngeihhishin daüyei tuhhen.

Dükhen:

A. Jat hadü moo jieüshi liüngtuh.

Jat	Moo
Monyiü	Ao
Moatsü	Kachari
Bushu	Phom
Mileingi	Zeme
Mongmong	Sangtam

B. Pheepü kü lah-ei nyiangtuh:

1. Naga nyiüha dhü kü lannei shuohpü moo men mehe ang?
Paha dhü-i nyiüha nyahinaü kü dhüm shuoh-ei mehe düknya?
2. Mileingi moo kü aw mükkei shongnyiü vainya?
3. Ao jatli lei shongnyiü moo men mehe ang hadü mükkei moo e
thaümnya?
4. Mongmong labpü meheang? Hapa moo mükkei moo nya?
5. Bishu labpü mehe ang? Moo hepak kü mepa lipüng kongki
(musical instrument) noteinya?

C. Ielhem ie pheü kü maailei shuohei nyupü Shahlhüng beü changei nyiangtuh:

1. Müsüyangtup khümpü kü
.....
.....
2. Bushu moo hepak kü pangsla kü
.....
.....

3. Mileingi moo hepak kü Pangei aw jakpü

.....

.....

4. Monyiü hepak kü phom paha dhü-i

.....

.....

5. Moastü moo püyü

.....

.....

D. Deihtü hadü nyiangtuh.

(i) Naga amei moo kahliüng pükü shenshi nyüke shei niüngi mek-
kei deihnnya?

(ii) Monyiü moo hommei paha dhü-i nyiüha dhü hadü nyiahinaü
dhü kü Pampü hadü dhüm shuohpü niüngi mükkei deihnnya?

**E. Moo hommei shemmong, küphü dhü hadü shemaüm dhü mong-
chemhüneyih. Jen kaümmei Christmas moonyeih. Christmas püü
baktuh. Christmas püü kü niüngi lümpü rong hadü aw shihtuh.**

**F. Niüngei moo hepak kü niüngi pammei dükhen dao dhü jaüteituh.
Phangei shuohei nyupü kei hük hi hük kü pheetuh:**

1. Niüngi niüngei moo mechi moonya?

2. Niüngi mepa lhem longi lümnya?

3. Niüng mellei moo nüng dainya?

4. Niüngei moo hepak kü mepa meeipü hahying jeünya?

5. Keshu lokhen hadü phokteihen kü niüngi hean yahnyüla?

IELHEM - 7

Mükkei etü Nagaland ei nyupü jat-li dhü-i jummei men dangpa - III

Nyinghen Müghung:

1. Naga jatli men ienüng hadü chongpahng pü shing laolao nyingtuh.
2. Naga amei büyem vanglem jong nyingtuh.
3. Ielhem jieüshi kamei ietuh.
4. Nyiangei hadü Ju-i nyuhpü vanglem dhü kü nyingei hadü mününg khetuh.
5. Nyianguk ngeü jaa dhü mhantuh.
6. Laophü lei nevai-i mih-ei jat kü meei pü jong nyingtuh.

11. Kachari

Kachari jat-i jummei jat men no-teiyei daipü büshah yimpila Ithem chem vaishi haantü nyüke. Shongbupa Büshah kü epü lei kachari bühübüam Brahmaputra hadü Koshi yungyen chi-am kahdok kei loiteke hapa moitoi kü Nepalese dhü-i Kachar shei nyükkei nyuteke hanangkü hallei loipü shennyiak dhü kü kachari shei men nei nyükteke.

Nyi bapü kü J.D. Anderson-i epü lei apsha (North) Bengal Koch dynasty küpü Koch men-i kachari men vampeih. Hapa kü Assam lei Koss shei eyei nyupü nangkü Assamese ami kachari aüm kü Kossari shei enyüke.

Chem bapü kü N.K. Burman-i epü lei Kahdoknyiü büshah yimpila longpü Mahabarata kü apsha (North)moitoy yao omshi Kachcha shei shing hük nyüke hapa labpüyü yungyen shonnei hadü yingnyiü phaüshang shonnei nyupü kahdok kü Kachcharis/Kachari shennyiak peiyei loiteke.

12. Khamniungan

Khamniungan jat lei kahdok-ü India hadü Myanmar viaong baong ei nyüke. Khamniungan men shahjök chem Küpü vampü nyüke. Kham labpü yung, niu labpü longpü, ngan labpü vamshing hanangkü khamniungan labpüyü yunglongpü vamshing nevaijü yungyen longpü. Hapa kahdok küpü Laangh yungyen Myanmar kahdok lei pü Chinwin yungyen kü peiyei dainyüke. Khamniungan kahdok kü Laangh yungyen-ü beü mü shongnyiü nyüke.

13. Pochury

Pochury men shahjök chem küpü vampü nyüke. Po men Sapo küpü vampü, Chu men Küchury küpü vampü, hadü Ry men khwiry küpü vampü nyüke, hapakei Myanmar phileipü ghong chem küpü shennyiak thaiyei jat hük liüngteke. Pehe hadü he-aong kahdok (shah-ang Myanmar kahdok)nyupü shah phon-gri ching küpü Sapo shennyiak dhü hadü küchury shennyiak dhü hadü Myanmar kahdok küpü he-aong Nagaland phileipü Khwiry shennyiak dhü thaiyei Pochury jat vamteke.

14. Rengma

Rengma jat men jommei nyiübüh shah kü Nzonyu shei enyüke. Nzone labpü Shennyiak hadü Nyu labpü nanglak hanangkü Nzoni labpü Nzon nanglak dhü shei enyeih. Jummei jat kü beü mü longpü hampa NzonTegibu lei men kü jat men nyükkei daipü nyüke. Hapa hampa-i Terogvü kahshangei Tegibuphen ching chongpahngei tuhteke.

Rengma men vampü yimpila hayaoha hük nyüke. British dhü Assam kahdok kei peishing kü Ahom ongpa mü ponghen longi kheeteke shejao ongpa-i büpa nangcheiyei Keyhon shei

iepü shennyiak hük shumteke. Hapa shennyiak Bü ow longi ngetshi taümtü peijashing kü British dhü thama-ei sheppe la-angkei deihshi, büyem ow hapa kü mükkei enya?shei pheshing kü Rema shei enyeih shei epü nangkü British official dhü-i Rema shei nyük pü kü pü Rengma shei men vampü nyüke.

15. Sümi

Sümi jat men vampü büshah yimpila lhem longi nyüke. Sümi men Angami shah küpü pheie 'se' labpü chem (3) küpü vampeih shei enyüke. Angami, Chakhesang hadü Sümi shennyiak dhü pa hük küpü habeü hadü jum beü Khezhakenoma lei habeü dhü nyuteke. Hanangkü Sümi shennyiak kü seme labpü chembapü shei nyiük nyüke.

Yimpila lebü hūk kü Sümi shennyiak dhü-i chongpahngpü chongnyiam chingshu-ü Swemi küpü Sümi men vampeih shei enyüke. Chem-bapü yimpila kü Sümi bühübü Süpü küpü vampü Sümi men nyüke. Allibapü kü Sümi men cheihinaü nyi Tukumi hadü Suwumi küpü vampeih shei enyüke. British dhü-i Swemi shei nyiükkei nyupü, 1992 bung mü pahngei Sema shei men yah-ei daiteke.

16. Ao

Ao am shahang nyupü Mokokchung District lei nyunyeih. Naga shemong kü Ao am pang nyi nyüpeih; Junglir hadü Mongsener. Junglir hadü Mongsener jum mevangh shangvanghpü pahngei chemmi nyunyeih shejao jum ngaipahngpü hadü men lao lao nyüpeih.

Junglir: Yimpila kü nyingpü lei Junglir jum mü Jungliyimti lei Lungtrok lei nyushi yaong kübü vampeih shei ienyüke. Jummei phang dhü yangnyu meeshi hadü chingshing kham meei nyuhamteke. Hanangkü jum kü Junglir shei nyükteke.

Mongsener: Mongsener jum mü Pehe-Heong Asia kahmüg leipü Irrawady

hadü Chindwin yung homei peiyei Jungliyimti lei nyupeih shei ienyüke. Mongsener labpü chingliüng hean (Putu Menden) kopü jeitei yei kopü nangkuk shei ienyüke. Hanangkü, Mongsen labpüyü netoh-i jeiteiyei chingliüng oushing hean kopü kü nyükpeih.

Jummi hühkoppü, ashakviha, hahying, nyiübüh shah hadü lebü büyem vanglem dükhiliüng lao lao nyupü hommei Junglir hadü Mongsener shei bhaong hanaoknyüke.

‘Aor’ shei iepü lei men hapayü ‘Dikhu yungyen homei ludaipü’ nevaijü ‘lüdai’ nevaijü ‘daipü’ kü menpü khih.

Shahjük.

1. Hean meeipü	– Yiangnyu kü hean meeishi nyupü.
2. Büngäü	– Phüpü yimpila.
3. Chongpangpü	– Vangyangpü shing chongpahngpü.
4. Kammong	– Bü kahdok shenpü.
5. Jongjai	– Nyupü shing küpü lebü shing jaiyei daipü.
6. Hühiha	– Bü hükkei hühiha pannei daipü.
7. Ongchingliüng	– Ong vaiyei shapü bü müg hük.
8. Shahlabpü	– Mihei shah labpei iepü.
9. Haüpongü	– Lhem hük haüpongei nyupü.
10. Ngeü	– Bu(vowel) ompü shahjük küpü ngeü.
11. Netoh-i	– Jeiteiyei chingliüng oushing hean kopü.

Dükhen:

A. Pheepü shah kü lahtuh:

1. Kachari jat men vampü lhem chem nyiangtuh?
2. Khiamniungan labpü meheang? Hapa mepa kü enya?
3. Shennyiak ghong chem thaiyei shah-ang Pochury jat vampü jong nyiangtuh?
4. Rengma jat men vampü yimpila lhem nyi nyiangtuh?
5. Cheihinaü chem küpü Sümi jat vampü jong nyiangtuh?
6. Junglir hadü Mongsener aüm ngaipahngpü nihei nyiangtuh?

B. Shingkong kü shah nyiangtuh:

1. Nzon Tegibu hampa-i chingshu hük shei men pü Terogvü kahshangei liüngteke.
2. Pochury men shahjük küpü vamteke.
3. Khiamniungan kahdok hayaoha hük nyu püyü hadü viaong baongei nyüke.
4. Kachari shennyiak vampü lhem Yimpila nyüke.
5. Sümi men Angami shah mü pheie Küpü vampü nyüke.
6. 'Aor' aüm hadü nyüpeih.

C. Jieüshi häüpteituh:

A

1. Kachari
2. Khiamniungan
3. Sümi
4. Pochury
5. Rengma
6. Aor

B

Yungyen hadü yingnyiü phaü shon
nei nyupü kahdok.
Yimpila lhem alli küpü vampü.
Myanmar hadü India lei nyuteke.
Dikhu yungyen homei daipü
Yungyen longpü vamshing.
Nzon nanglak dhü.

**D. Shuohei nyupü shahlhüng dhü kü jieüpü nevaijü nejieüpü ny-
iangtuh.**

- a. Bung 1992 kü Sema men nyupü kü Sümi shei jeiteke.
- b. Pochury jat yü China phileipü peiteke.
- c. British dhü Assam kahdok kei peishing kü, Ahom onga jum
pongnüng Keyhon müei daiteke.
- d. Khiamniungan shahjük yü shahjük chem yahei liüngpeih.
- e. Nepalese ami Kachar aüm kü Kossari shei nyükteke.
- f. Mongsener jum Lungtrok lei nyushi yaong kübü vampeih.

**E. Shuohei nyupü shahjük dhü yahei hadü nyi nyi uoyei phaja-i
shahlhüng liüngtuh. Class lei hanteituh.**

Taümpü, Thiüshi ponteipü, Daipü

**F. Ielhem kü shuohei nyupü kei laophü lei jat jong nevai-i lebü jat
niüngi pammei hadü meeipü jong nyiangtuh labpü, hahying,
ashakviha, ngaapü jaapü etc 70-100 shahmüg yah-ei. Niüngi
lhachei omshi bakkei huaokhen mü nyiangtuh.**

IELHEM - 8

Nagaland kü NYUPÜ MOO DHÜ - III

Nyinghen müghung:

1. Laophü lei jat moopü hadü labpü jong mhantuh.
2. Lebü jatli moopü hadü mongmeeipü jong nyingtuh.
3. Nyiangkuk jaa, shahjuong haanpü hadü shahlhüng nyingtuh hadü laophü lei shahlhüng kü noteituh.
4. Shahjang dhü nyinghen shingvaishi ielhem meeishi hadü lekkei ietuh.
5. Amei shahmü meeishi nyiangtuh hadü ietuh.
6. Nyiangei hadü Ju-i nyuhpü vanglem dhü kü nyingei hadü mününg khetuh.

Nagaland ü moohitap nyeishi nyupü kahmüg shei enyeih. Naga jatli beü laophü lei moo lhem laolao moo nyeih. Moo longi kahliüngpü sheihillii kü shenshi moo nyeih, mehe nangkü peihdaipü hepak kü jen-ü vüangshapü am vaishi nyuhaümteke. Büyem vanglem, phohpüvüampü, Chongsheppe kü khümpü, moohitap hepak kü hahhying mongong mongle ngettei jeü-ei yahhaümteke.

Naknyulüm

Chang noknyiü-i Naknyulüm moo leeiha lien 31st kü yahnyeih. Shüangmüang küpü vangngai-i neüaokpü Naknyulüm moo moonyüke. Chang noknyiü lei büshah kü hepak hük kü kahdoknyiü shüangmüang-i jümshi shennyiak-i meheyao nedükaok-i nyuteke, ha hepak kü shennyiak hükki mei nyi (two tail) kohpü shahnyiü chü pheii kü shüangmüang mahdaitü vangngai peiteke hanangkü shang kahvang kü vih-ei Chang shennyi-

ak dhü-i Nyaknyulüm moo nyeih. Büyem ngaa-hi-jaa hadü hahying-pü ngetshi nyunyeih shejao hapa moo hepak kü mechemao phoktei tongteipü (dance) nengaa nyih shei enyüke.

Ngada

Rengmajat-i nyaü lien 28th kü Ngada moo moonyüke. Kahliüng pü daoshu taümei moopü nyih shet (8) thahshi nyunyeih. Nyihjeih moo lhem laolao thaüm nyüke. Nükyiü liünpü, mah-

ngchong daüeilangpü, yimpi kü nük ühpü, hangha lakkei ashak viha dhupü, lahhilaong daüpü, pang hük küpü hük thümteipü hadü tohpü nyih shetbapü kü mongchempü moo ngetshi thaüm nyüke. Hapa vangbung kü dipü shennyiak dhü moo taümphei kü chingshu tuh-phongtü yimching yemmei dainyeih shei Rengma shennyiak dhü-i hiünglem nyüke.

Yemshe

Yemshe moo Pochury jat lei shongnyiü moo Baang lien 5th nyih moo nyeih. Yemshe labpü shemmong küpü ngü nevaijü shem-mongeipü hahying ngü kü enyeih. Büden hepak kü nyih 22 thahshi moowei nyuteke. Yemshe hepak kü hük-hi-hük mangtük-teipü, shiüm-hi-ai mong-chempü wongkoh pü, küphü jaa yempü, yiükyah shem yemhen pheypü, chingshu nanglak dhü-i chingyangshong daüeilangpü hadü monglempü chudeih jaa kü hiünglempü moo thaümnyüke.

Miu

Khiamniungan jat-i Miu moopüyü kuo-hi-liy (uncle) (niece and nephew) kentei pamteipü hupü moo nyüke. Shiyong lien 5th nyih Miu moo hepak kü kuo dhü-i libeü dhü shingvaishi shang kah-vang kü moihiman yiüei

phopnyüke hadü libeü dhü-i laophü lei kuo shem thümmei ashakviha, hahying hadü daohinang dhindho shuohnyüke. Cheihinaü nyahinaü lei hapeü dhü mongchempü wongkohhen moopü müchemmi kah-vang kü lemphüli shingvaishi moihiman yiüpu moonyüke.

Sökrönye

Chakhesang jat-i Sökrönye moo Bung lien 15th nyih moo nyüke. Yemhimak chü-ei shem shaümnyiü kü iy haiyei moo pahng nyüke. Vanghe aong-shee kü shemmong küpü paha dhü-i yung daulangpü kü hang-ha laknyeih hadü den ngoipü oupaong phai cheü-ei paha dhü kü üh yingnyeih. Shemmong küpü daolem lemphüli daü-ei moopü mü chemi büyem ngaa-hi-jaa, Bü oo lok-hi-haai, moo hahyingpü nyunyeih.

Tuluni

Tuluni yü Sümi amei shongnyiü moo hük nyüke. Bung eyei Lee-ihä lien 8 kü moonyeih. Tuluni moo püyü kahei sheilii yiangei tuhhen hadü hatvet bung mee-ihen shing lah-ang kü khümyeih. Phai hadü nük jiü jangshi hahei moonyeih. Hapa hepak kü shemmaüm hadü küphü dhü hük hi hukei shemmei dhindho

vaishi aong hadü phai lai kü shopei thümyeih. Nethe hadü nella dhü hapa hepak kü yiük pheepü nyunyeih. Yiük pheyei täümphei kü hük hi hukei shemmei moo nyükpü nyunyeih, hapa hommei yiük pheepü 'Täümphei' shei nyingaoknyeih. Chingei shennyiak beü i, kahei dao dükhen shing büpa nevaijü benyiü laophülei ghong nyüpeih hapa kü, "Aloji" shei enyeih. Tuluni hepak kü, Aloji beü i ok, mohoh, nya chühen hadü "Aloji tou" nevaijü Aloji mübü lei shemmei moonyeih.

Haadhü shahjük hadü labpü nyingtuh:

1. Yiükyah pheepü	- Yiük phe nüng daopongpü.
2. Daülangshemshe	- Yiangnyu chuteih daülangi nyupü.
3. Vangngai pibom	- Vangngai latin mang-ei nyupü hepak.
4. Haipü	- Lak jiü yungi haipü.
5. Lannei shuohpü	- Loipü-i lannei shuohpü jongphopü kü mongmei nyeih.
6. Phohpüvüampü	- Nevaipü ami kahshi kü khümpü vanglem.
7. Nükyiü	- Nük yahei yiü anpü.
8. Denngoipü oupaong	- Denngoipü chingoupaongba.

Dükhen:

A. Jat hadü moo jieüteipü haüpteituh.

Jat

Sümi
Khamniungan
Rengma
Pochury
Chakhesang
Chang

Moo

Sökrönye
Tuluni
Yemshe
Ngada
Naknyulüm
Miu

B. Pheepü shah kü lahtuh:

1. Yemshe labpü mehe ang? Hapa hepak kü chingshu nanglak dhü-i mehe düknya?
2. Naknyulüm moo mükkei moo nya?
3. Rengma dhü-i Ngada moo nyihshet thaüm nyüke, nyihshet bapü kü mehe düknya?
4. Sümi ami mükkei hadü mehekei Tuluni moonya?
5. Miu moo hepak kü kuo hadü liy dhü mehe vainya?

C. Shahlhüng kü shenpongei nyiangtuh:

1. Miu moo hommeikenteipü
hadü panteipü hunyeih.
2. Sökrönye moo kü oupaong longpü shokkei cheütü
.....
3. Yemshe moo hepak kü mangtükteipü
.....
4. Nyih shet bapü Ngada moo taümphei kü chingshu küpü dipü
mahpü yimpi dhü
5. Chang nanglak dhü-i hiünglempeyü shennyiak hük-i mei nyi
kohpü shahnyiü chüphei kü
6. Nethe hadü nella dhü hapa hepak kü yiük pheepü nyunyeih
_____ shei nyingaoknyeih.

D. Niüngei moo hepak kü paha hadü nyiüha i thuhpü büyem ashak aw baktuh.

E. ‘Ouvang moo’ hommei jat kaümmei jennei nyuhijong vanglem chemi moonyeih. Niüngei küphü mü Ouvang moo lei heihhen niüngi deihtuh. Hellei heihjü mehe dükhen kaüpjän liüngei jaütei-tuh.

Hapa kei jaüteiaokhen.....

Laaivangh hanaü 1: “Ouvang moo lei heihnüng ngei tannüng neaok ang”.

Laaivangh hanaü 2: “Hih, ngei yao!”

Laaivangh hanaü 3: “Jen ngoi jü jenni shongpü mehe dükhen?”

Nyinghen shah: Nyuhbü-i laaivangh hanaü dhü ghong chem shei hanei tuhhen. Laaivangh hanaü dhü-i shuohei nyupü labpü yahei jaüteiyei pahngghen. Laaivangh hanaü kaümmei i chempa shei ehen. Minute nga yahei dükhen.

F. Deihtü hadü lahtuh:

1. Moo-hi-tap hepak kü naga shennyiak dhü-i shiüm-hi-ai mongchempü wongkohhen shongnyiü vainyüke. Hapa mehekei shei niüngi deihnya?
2. Lebü jat dhü-i amei jat-i moopü hayaoha shuoh aokhen. Lebü jat-i moopü hayaoha lhem nyi nyiangtuh.

IELHEM - 9

Noknyiü dao kü Hean Yahpü- Naga amei daovang vanglem

Nyinghen müghung:

1. Naga amei vanglem meeipü nyinghen.
2. Noknyiü vanglem meeipü kü monghahhen hadü bannei tuhhen.
3. Ielhem meeishi lekkei ehen hadü nyinghen.
4. Kahngpü daoshu ieyei hadü nyiangei lahhen.
5. Shahjü k jaa hadü labpü nyinghen.
6. Nyianghen vanglem nyinghen.

Peihdaipü den küpü shah-angpü den thahshi Naga chingshu dhü lei noknyiü ghong daodükpü Ihem longi nyüpeih. Naga shennyiak-i noknyiü phüang kü nangkuk meeipü vaishi bünyiü büpalei chingshu lei lemphüphi kü shenteishi nyunyeih. Noknyiü ghong dao dükhiliüng vanglem, Naga amei hayaoha Ihemluu shokshiang vaishi nyüpeih. Hadü Naga shennyiak-i noknyiü kü pammei kenpü nangkuk hük vaishi nyunyüpeih.

Denshem hük küpü hük kü jaiyei daijao, Naga noknyiü ghong dao dükhiliüng vanglem nedoh-i dainyeih. Chingshu küpü shennyiak haanei kü penpülangpü vongshiüh pongjümma noknyiü nanglak beü-i sheühpü shuohnyeih. Labpü shennyiak haanei lei shem aw-i hahtük-tü lomoh pongjümma, nanglak dhü thaiyei lomohpü shemmong kü hahying, ashakviha, dük-hi-üm hadü nadang daolhem lemphü moilha shuohpü mü chemmi shemjaa veyei sheühnyeih.

Noknyiü nanglak dhü-i phaü-ei sha-ei püühivoong kowei, nyih maani mong akü shem veyei täumnyeih, hapakei noknyiü nanglak dhü mongchemshi lomohpü shemmong kü lannei sheüh nyüpeih. Shemmong hükkei daoshu longpü nyujao, noknyiü nanglak chemmi hangkovih Yahpü hommei aokpü dangnyeih.

Kahliüng shingkü hahshei hepak keipü kü küphü annaü ghong mü ghong mü liüngtū, aeiteiyei shennyiak hükkei kahlei shaphei kü shao shennyiak hükkei kahlei sha-ei, hük-hi-hük sheühteipü hommei nyi-opü nenyngi kahdao lommi täum aoknyeih.

Noknyiü ghong mongchempü hommei daoshu shiülangitaümaoknyeih hadü hapa hommei shemmong, shiüm-hi-aei aakü shenteipü wongkohshi nyunyeih. Dao longi dükjao hoichem mongchemshi

hean Yahpü hommei mongongshi daoshu aokpü dangnyeih. Kah shembüi-i jummei kahl-ei shapü shennyiak beü shingvaishi hahying meeipü täümtü üh-ei-yingnyeih. Kahshu täüm phei kü mongongshi keshu lokyak-i om aongnyeih. Kahdao longi nyiowei dükjao shiüm-hi-aei mongchemshi dükpü

hommei nyiopü nenyngi mongongshi kahshu daoshu täüm aoknyeih.

Naga amei vanglem kü shao chingshu küpü vünyiü, vüpa, neaok-nethangpü dhü kü sheüh-ei shongnyeih. Paha habeü nyupü dhü-i nyiü-hi-pa vünyiü vüpa leidaijao hapeü dhü shem yem daijao chemi shemhük kü nyunyeih hadü paha habeü neshüpü dhü-i nyiüha habeü yükhä vaidaijao chemmi shemdhüm hük phüang kü nyunyeih. Hashihha, neluompü shennyiak, neaok nethangpü shennyiak beü kü sheühnyeih.

Naga noknyiü lei hayaoha shokshiang vanglem meeipüyü, shah-hi-dao vamshing kü noknyiü nanglak beü chudeih thahteitü shahphen yahnyeih.

Shah-ang thahshi kü ching-shulei noknyiü hoichem mongchem pa-i phaü hadü kahdok khüammei tuhnyeh hadü hapa küpü vampü daolet lhemphü chingshu nanglak dhü-i noteinyeih. Phaüshang kah liünpü chingshu dhü-i ching kü pehe shennyiak dhü thai-

yei kah yim mellem mellem-ei shahen shang shahphen yahtü, ching kü shahyan baong phei kü, kahjaa lei sha-ei kah diü-ei pahngnyeih. Pang, mük-hi-phüang, shemmong lomja lei kahdok baong haanei vüang shanyüpeih.

Chingshu lei hoichem mongchemshi nyuhen shingvaishi chingshu kü vampü shah-hi-dao beü kü nanglak dhü chudieh thahteitü shahphen yahnyeih, hapa hommei nethahnegoi, de-hi-lao, baong haanpü neshü-i hükkei nyunyeih. Noknyiü ghong dao vanglem meeipü jenphong beü-i vih-ei deihhen hadü hapa vanglem nemahtük-i, noteiyei daijü noknyiü meeishi nyuwei chongei daihen.

Nyangkuk.

1. Jaiyei daipü	-	Shingjaipü/lütaipü
2. Lhemluu	-	Hayaoha
3. Hepak luangi	-	Kanjaangpü
4. Penneilangei	-	Aipok/ pentükpü
5. Vang-ei lahpü	-	Shahvang yongsheipü
6. Viaong baong haanpü	-	Viong janpü
7. Nepomnevaü	-	Nepamneong
8. Longi daovang	-	Müggup dao/ pheivongpü dao
9. Dükkei daipü	-	Shaang dükpü

Dükhen:

A. Pheepü shah kü lahtuh.

1. Naga noknyiü ghong chudeih nyupü mükkei nyingnya?
2. Noknyiü ghong vanglem nyupa-i mehe nanglei dangnya?
3. Phaüshang kah liünghen shingvaishi kahdok mükkei haanteinya?
4. Niüngei noknyiü leipü noknyiü ghong dao lhem nyi nyiangtuh?
5. Vünyiü vüpa kü mükkei jongnya?
6. Kahliüng shingkü noknyiü ghong hommei mükkei sheühnya?

B. Niüngi shah jaa nyingpü yahei shahlhüng liüngtuh:

1. Jaiyei daipü
2. Lhemluu
3. Penneilangei
4. Nepomnevaü
5. Longi daovang

C. Haadhü shahlhüng etü jieüpü kü (J) hadü nejieüpü kü (N) shei nyiangtuh.

1. Shemmong kü penpülangpü wongshiüh pongshing kü shem dhü thaiyei sheühnyeih (J / N).
2. Shah-hi-dao vamshing kü lomja chudeih nevai shejao noknyiü chudeih yahnyeih (J / N).
3. Hahying noknyiü-i thaiyei tuhnyeih (J / N).
4. Chingshu shahkong kü noknyiü-i shahphen yahnyeih (J / N).
5. Hashih ha, neluompü, neaok nethangpü shennyiak kü noknyiü-i jongnyeih (J / N).

D. Noknyiü ghong vanglem meeipü laaipang hashih dhü-i classroom lei yao notei aokhen. Niüngei class lei dükaokhen daoshu haanei kü veikok shihtuh.

1. Nyiüpdow däühen hashih hükspong cheiteiyei dükhen. ()
2. Hashih haanei class lei nedai-i aamdai shingkü ielhem meshük thahshi yahpüshang shuohhen. ()
3. Nyianghen nevaijü iehen daolhem haanei neshü-i nyujüma haantei yei nohen. ()
4. Mahdaipü daolhem hadü dangpü daolhem nyuhbü kü shah om shuohhen. ()
5. Class lei pü oushing hadü laai dhü jongei daülangi tuhhen. ()
6. Laaipang ngeih-hi-shin küpü nyiüp thaiyei nyiüpdow lei shih-ei daülangi tuhhen. ()
7. Nyuhbü-i iepü haanei nelekjüma bünyiü büpa kü sheüh-ei nying hühen. ()
8. Hashih haanei lei shemmongshaa dukpong hanghi kü nyuküjüma class hashih dhü-i moilha thaitü sheühpü shuohhen. ()
9. Classroom ümhasha hadü shaden däühen. ()
10. Laaipangei jiü hadü pühivoong sheihen. ()
11. Classroom pah-ei meeishi tuhhen. ()
12. Class lei hashih beü hükskei nyuhen. ()

E. Daoshu.

Niüngei lakpha laai kü haütü, pencil-i lakjaang baktuh hadü haadhü lakjaang-i shennyiak kü mükkei sheühnya nyiangtuh.

F. Küphü hüks jetuh. Mepa lhem kü niüngi niüngei noknyiü kü sheühaokhen haa jong jaüteituh.

IELHEM - 10

Naga amei büyem vanglem kü ngaapüjaapü - PHOM

Nyinghen Müghung:

1. Naga amei büyem vanglem kü ngaapü jaapü hadü mükkei jummi ngaa nya haa jong nyingtuh.
2. Büyem vanglem kü ngaapü jaapü lei shongnyiü jong nyingtuh.
3. Jat ei nyuhijong vanglem hadü büyem jong nyingtuh.
4. Jat dhü kü lhem laolao nyupü nyuhijong vanglem nyingtuh.
5. Ielhem jieüshi kaümmei ietuh nevaijü shuohei nyupü dükhen shing yammei tuhtuh.
6. Ghong jaüteihen, nyi nyi uoyei dükhen nevaijü class kaümmei jaüteihen hepak kü ielhem hinglemmei hadü jieüshi jaüteituh.
7. Ielhem kü shenpü nyiangkuk jaa mhantuh hadü diüngei haadhü shahjük dhü jummi shah eshing kü noteituh.
8. Laophülei shah lekkei ju-i hadü nyiangnüng mhantuh.

Naga jat ami ngaapü jaapü lem longi ngaa nyeih. Heanyahei ngaahen dhü phüang, pang hadü ching laolao lei pü peinyeih, moo hepak kü mongchempü hadü jieüshi tokteiyei ngaa nyüke. Hapa ngaapü jaapü hommei büyem kü dhüm shuohpü nying aoknyüke. Jennei büyem vanglem longi jieüshi nyupü hunyüke.

Büyem kü ngaapü jaapü hommei laophü yiangnyu kü dükaokpü hadü hepak tükhen poonghishet. Naga jatli büyem kü awjakkei ngaipü hayü yiangnyu kü loklakhen meeipü.

Ngaapü jaapü hanei yü shaang thashi notei nyüke ha hommei mongong mogle pamtei ongteipü shenteipü longi nyuhen hadü büyem vanglem yangei tuhhen kihikon dao düknyüke.

Phom ami büyem kü ngaapü jaapü lhem nyi hayü:

1. Houmha Laje (Mole's feet balance)

Hapa Ngaapü jaapü püyü wongkohpü shen-nyiak hadü tok ai jieühen shing ngaapü.

Hapa ngaapü kü shennyiak chemi hean yahhen. Jumphong ghong kü vongkoh büpa aümmei kahdokei lashüh hadü laki shingei nyuhen. Aopü nyi ham tangpongei la nyi phen kangei laüteiyei büpa lei dokei janhen, küphü lei la nyi phen kü jitji-i laki tüktü sheühen. Mechem jitji ai jieüshi nyuhen shang ha hepak kü aümmei nyupü shennyiak lashühi shingei kamhen, sheüshi nyupü jitji üba shong kahdokei vütaihen shang aopübai neüpü vaihen.

2. Kamphok (12 stones)

Kamphok ngaa püyü ghong nyi, Shingkong phashahpülei chiammeidiüliüngei kangtungaanyeih. Yaongdao 12yah-eidiü liüngei chiam kü thennei anhen. A Ghong am mü shing beü lei hanphi notü annei yonghen. A ghong ami nyeikhaong yahei yaong loongpü kü shükhen. Mechem yaong bentai hen-shang jumphong kü B ghongi nyeikhaongi neshük hahnüng shei atteihen hadü nyeikhaong yat tükhen. B ghongi yahjüma nyeikhaong yah-ei A ghongei la kü jephen hadü yaong loongnüng khehen. Üba lei la kü nyeikhaongi shükhen shang hapa tohtaihen. Hükeiha B ghongi A ghong nanglak komtükning khehen. Mechem A ghongi yaong annpü nyi loongei aokhen shang ngaapü hümü tohhen.

Jumphongi dangpü point hayü shennyiak meshük ngaapü shan ieye tohhütükpa. Ngaapü mangpang she kü ghong nyi pheni ngaanhen shennyiak hadü meshükpa ngaahen ha hengtüknyeih, ha hommei ngaapü ghong beü hückie ngaanüng dangnyeih.

3. Tepi Kau

Liangmai am mhan moo hepak kü Tepi Kau iepü ngaa nyeih. Bümhipü jieüshi nyupü paha dhü-i hapa ngaa pü kü hean yahnyeih. Moo shing chüpü yemhimak dhü lei shiangjing shaümnyü kü sheühen. Ngaahen dhü mokkei hadü phokkei sheüpü shiangjing yabnüng khe-

hen. Mechem jummi hapa shiangjing yabhen shang, jummi ha lakei notü jummei bühibüam kü vong mü ha shah lennyeih, “Ngei ya lei habeühadü.....leihübeü”. Mechemngaahendhü-ihadhüdükaokhen shang, büpa-i aokpü vaihen.

Aokpüpa-i shiangjing yahei shemmei nevaijü pangei moo nye-ih. Aokbüpa-i chüpü ngongpa kü dhindho vaishi shuohnyeih.

Ielhem kü shuohei nyupü shahjök dhü lei labpü nyingtuh:

1. Kamphok	- Shennyiak ghong nyi ngaapü jaapü.
2. Hanphi	- Voong phok küpü shangpü hanphi.
3. Aokpü	- Ngaa pü lhem kü aokpü dangpü.
4. Loongei	- Yaong thennei loongei anpü.
5. Sheühen	- Daolem shangei sheüpü.
6. Büyem vanglem	- Bü ngaishing.

Dükhen:

A. Pheepü shah kü lahtuh:

1. Mepa ngaapü lhem wong hadü ai jieüshi nyuhen shing ngaan-ya?
2. Kahdokei nyupü shennyiak lei dokei mechem shennyiak nyi ouhen shang, büpa-i mehe dükhen?
3. Houmha Laje kü üpai aokpü dangnya?
4. Kamphok ngaa shing kü mehekei ngaapü dhü-i hanphi notü shing beü lei yong nya?
5. Kamphok ngaapü mechi tohnya?
6. Mhan Moo hepak kü mepa lhem ngaa nya?

B. Shahjök jaa dhü yahei shahlhüng liüngtuh:

1. Aokpü
2. Loongei
3. Sheühen
4. Büyem vanglem

C. Ielhem kü nyupü eiyei shahlhüng liüngtuh:

1. Naga jat ami ngaapü jaapü lhem longi _____ nyeih.
2. Houmha Laje yü shennyiak _____ hean yahei ngaa nyeih.
3. A ghong ami nyeikhaong yahei _____ loongpü kü shükhen.
4. Mechem A ghong yaong _____ loongei aokhen shang ngaapü hümü tohhen.
5. Liangmai am Mhan Moo hepak kü _____ iepü ngaa nyeih.
6. Ngaahen dhü _____ hadü _____ sheüpü shiangjing yabnüng khehen.

D. Jieüpü shahlhüng kü veikok shihtuh:

1. Houmha Laje ngaahen shing shennyiak meshük yahei ngaan-ya?
(a) 2 (b) 3 (c) 5
2. Kamphok ngaahen shing ghong meshük yahei ngaan-ya?
(a) 3 (b) 4 (c) 2
3. B ghong i nyeikhaong yahphei kü A ghong kü mehe dükhen?
(a) La kü shükhen (b) Lak kü shükhen (c) Shiangjing kü shükhen
4. A ghong i yaong meshük loongei an pheih kü ngaapü tohhen?
(a) 11 (b) 15 (c) 12
5. Mhan Moo hepak kü üpa jat i büyem vanglem kü ngaapü jaapü Tepi Kau ngaa nya?
(a) Phom (b) Angami (c) Liangmai

E. Shennyiak nyi i dükhen – Küphü hük jetuh. Niüngi büyem vanglem kü ngaapü jaapü lümmei deihpü hük jaüteituh, mükkei ngaa nya hadü niüngi mehekei lümmei deihnya.

F. Ghongi dükhen – Nyuhbü-i class lei ghong nyi haanei tuhhen. Ielhem kü nyupü ngaapü jaapü lhem ghong eyei kü shuohei ngaahühen.

**STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL
RESEARCH & TRAINING (SCERT)**

**STATE CENTRE OF
NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE**

Iodine deficiency disorder is the single most common cause of preventable mental retardation and brain damage.

"Consume only Iodized Salt"